

HABSBURGII ȘI POLITICA LOR CULTURALĂ ÎN TRANSILVANIA. MANUALE ȘCOLARE PENTRU ROMÂNI

EVA MÂRZA

Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia

Considerații preliminare

Elita culturală și politică din Transilvania s-a arătat a fi de acord cu ideea de supunere față de Viena. Unul dintre motivele acestei atitudini putea fi apărarea Principatului de pericolul turcesc, dar și de obținerea drepturilor religioase dorite de Biserică etc¹. La 6 ianuarie 1699, prin semnarea păcii de la Karlowitz, Transilvania devine în mod oficial parte din Imperiu, totodată bastionul lui estic. A urmat stabilizarea politică și economică, apoi cea culturală și religioasă canalizate și spre învățământ. Contrareforma susținută de împărat, urmată de mai multe decrete începând cu anul 1692, de actul de Unire din anul 1697 ș.a. au dat naștere Bisericii Greco-Catolice Unite cu Roma din Transilvania². Prin apariția în anul 1731 a așa-numitei „Resolutio Carolina” se recunoșteau drepturile Bisericii Romano-Catolice, prin care își pierde din drepturi Biserica Ortodoxă din Transilvania. Situația confesională din Principat a favorizat acea parte a populației care a trecut la noua credință, ceea ce a însemnat un pas spre liberalizarea instrucției și niște pași spre sistematizarea contactelor, prin noua elită în formare, cu Iluminismul european. Odată cu sosirea pe tronul Monarhiei a Mariei Tereza, s-a instituit un program de ridicare a populației la standarde europene care includeau organizarea învățământului. Prin reforme specifice, statul devenea organizatorul învățământului, renunțându-se treptat la autoritatea bisericii. Istoriografia vehiculează ideea despre nevoia de funcționari publici, ceea ce nu era posibil fără organizarea unui învățământ sistematic de nivel occidental³.

Istoria evoluției manualelor școlare românești nu poate ocoli perioada în care ele nu existau, așa cum nu exista metodică predării⁴. Se foloseau, în loc de abecedare, psaltiri, ceasloave, molitvenice sau alte texte religioase, pentru că instrucția, lectura și rugăciunea se aflau într-o legătură firească⁵. *Bucoavna* din

¹ Bernath 1994; Gorun 2013, p. 15, 17; Mârza 2015, p. 191-200.

² Vezi Suttner 2010, p. 23-93; Hitchins 2010, p. 143-145; Istoria 1998, p. 288-290.

³ Ghișe, Teodor 1972, p. 215-217, 221 etc.

⁴ Nu dorim să eludăm faptul că cercetarea manualelor școlare are o bibliografie mai veche; lucrările specifice vor fi citate în ceea ce urmează. Încercarea noastră de a creiona evoluția manualelor școlare din Transilvania perioadei stabilite are ca punct de pornire cercetările noastre și rezultatul proiectului încheiat în anul 2016 (Cartea românească 2016).

⁵ Istoria 1983, passim.

anul 1699 de la Alba Iulia a intrat în istoriografia tradițională drept primul abecedar în limba română. Însă, chiar dacă a apărut după includerea Transilvaniei în Monarhia Habsburgică, apariția ei nu trebuie încadrată încă în eforturile Vienei pentru eficientizarea învățământului românesc din Transilvania. Această cărticică este legată de relația dintre calvinismul și ortodoxia capitalei Principatului transilvan, ca și de colectivul editorial de la tipografia românească albauliană. Se presupune că scrisoarea lui Gabriel Kapi adresată cardinalului Kolonich la 14 martie 1701 se referă la acest abecedar, despre care se afirma că este o carte cu conținut ortodox⁶, care nu corespunde cu dogma catolică, lipsind din ea „filioque”⁷. Tradiția susține că sub influența cenzurii iezuite răspândirea cărții a fost interzisă, exemplarele fiind distruse. S-ar putea ca din această cauză, din întreg tirajul *Bucoavnei*, să se fi păstrat doar trei exemplare⁸.

Contrareforma a devenit o armă utilă Curții de la Viena în aplicarea noutăților culturale⁹. Reglementările minimale în vederea instrucției în școli au fost emise încă de Carol al VI-lea: *Über die Ordnung und Einrichtung der Schulen*¹⁰. Dieta din 1723 a adus în discuție nivelul scăzut al metodelor ineficient utilizate în învățământ și conținutul său. Despre reformarea învățământului și a celui confesional se poate vorbi abia după înscăunarea Mariei Tereza¹¹. Împărăteasa s-a arătat interesată de reformarea învățământului din Monarhie, începând cu cel din Austria, urmând apoi și cel din Ungaria. Comisia aulică de învățământ, înființată în anul 1766, a reglementat organizarea învățământului prin *Allgemeine Schulordnung* în anul 1774 sau prin *Ratio educationis* din 1777, ceea ce putea însemna o nouă eră a învățământului, chiar dacă nu s-a schimbat radical nivelul instruirii din Transilvania secolului XVIII. Reformatorul Johann Ignaz von Felbiger, în *Methodenbuch für Lehrer der deutschen Schulen in den kaiserlich-königlichen Erblanden*, s-a referit la înființarea de școli, conținutul manualelor, prețul lor, calitatea ilustrațiilor etc.¹² Editarea manualelor (aproape inexistente) se afla, cum era firesc, în concordanță

⁶ G. Kapi (28. 8. 1658 – 24. 3. 1728, Trnava), misionar iezuit născut la Kapušany (Slovacia). Vezi și la Pavel 1998-1999, p. 217.

⁷ BRV I, nr. 113, p. 369-370; IV, nr. 113, p. 209-210. Bucoavna 1989. Ghitta 2008, p. IX-XVIII.

⁸ Pavel 1998-1999, III-IV, p. 218; Ghitta 2008, p. VII-XXVI; Shore, Grba 2010, p. 7-10. Un punct de vedere asupra istoriei manualelor școlare, vezi la Divricean 2009; o contribuție recentă, și la Deju 2018.

⁹ Hitchins 1987, p. 32-34. Leb 2010, p. 24-33.

¹⁰ Câmpeanu 1999, p. 25.

¹¹ *Ibidem*, p. 25-29. Pentru atmosfera și contextul în care apar reformele Mariei Tereza, vezi: Crankshaw 1991, p. 350-352

¹² *Methodenbuch* a apărut într-o editură specializată pentru materiale școlare la Viena, în anul 1775. V. și Jaklin 2003, p. 72-76.

cu evoluția învățământului școlar până la jumătatea secolului XVIII. *Ratio educationis* nu facea referire concretă la manuale, ci la educația în școli, organizarea învățământului de toate nivelele, în general. În ceea ce privește folosirea limbilor, a avut în vedere școlile în care se facea pregătire în limba latină, judecând că legislația și lucrările importante de drept erau toate publicate în latină¹³. Utilitatea limbii germane în școlile de latinie se susținea și prin obținerea capacității tinerilor pentru folosirea cărților scrise în limba germană, justificând că în limba germană se găsesc suficiente cărți din diferite domenii științifice¹⁴. Școlile naționale sunt aduse în discuție în capitolul CIII, unde limbile naționale se discutau într-un compartiment fără să fie nominalizate, obligatorie fiind buna cunoaștere a respectivei limbi din partea învățătorului¹⁵. De fapt, *Ratio educationis* va primi în Transilvania o formă aplicabilă abia prin *Norma regia*, în anul 1781.

Considerăm posibile două direcții de abordare în cercetarea evoluției manualelor școlare din Transilvania. Prima, pe care nu ne-am propus să o avem în vedere în acest context, ar fi evoluția manualelor pentru populația vorbitoare de altă limbă decât cea română și de altă religie decât cea ortodoxă și greco-catolică. Este o pistă care ar fi importantă de urmărit, pentru că editarea manualelor în limba germană sau maghiară în Transilvania este supusă aceluiași reglementări ca și imprimarea manualelor pentru români¹⁶. Mai mult, s-ar putea realiza analogii utile cu manualele emise pentru celelalte naționalități din Imperiu, având în vedere legislația vremii. Școlile confesionale din Transilvania, care ar intra în acest concept, sunt cele catolice de la Cluj, Alba Iulia, Târgu-Mureș, Sibiu etc.; cele reformate de la Aiud, Cluj, Târgu-Mureș; luterane de la Sibiu, Brașov, Mediaș, Sighișoara etc. Având în vedere tema propusă, vom urmări acum numai evoluția manualelor școlare editate pentru populația românească din Transilvania în perioada stabilită. Anul 1830, pe care l-am ales ca an limită de sus, poate avea de asemenea două direcții: 1. cea greco-catolică; 2. cea ortodoxă. Aceste două căi de cercetare sunt complementare apariției privilegiilor împărătești de tipărire în limba română nu numai a manualelor ci și, în general, a cărților românești, în perioada cercetată. Prima condiție pentru apariția manualelor se află în funcționarea tipografiilor pe teritoriul transilvan

¹³ Az 1777-iki Ratio Educationis 1913, p. 98-99.

¹⁴ Az 1777-iki Ratio Educationis 1913, p. 99-100; un punct de vedere și la Schaser 2000, p. 184-188. Pe de altă parte, în *Ratio educationis* (p. 155) găsim și ideea conform căreia în școli, pe lângă limba germană sau maghiară, dacă ele reprezintă limba maternă pentru elevi, să se învețe și limbile regiunilor din care provin copiii. Se mai susține utilitatea învățării a două sau trei limbi străine (limba străină avea loc în ziua de luni după-amiază, în ultima oră).

¹⁵ Az 1777-iki Ratio Educationis 1913, p. 100-101.

¹⁶ Albu 1944, p. 91-100, 336-334.

sau în Monarhie, dar, după cum istoriografia românească a demonstrat deja, manuale ori cărți pentru românii din Transilvania intrau permanent și din spațiul extracarpatic; nu în ultimul rând, avem în vedere în cercetarea noastră și acele cărți/manuale care au fost tipărite în afara granițelor actuale ale țării.

Direcția greco-catolică

La începutul secolului XVIII nu pot fi observate mari schimbări în utilizarea literaturii religioase în școli. După apariția *Bucoavnei*¹⁷ (1699) și în consens cu promisiunea dată la Viena de mitropolitul Atanasie Anghel în privința cenzurii din partea iezuiților asupra conținutului catehismelor¹⁸, în anul 1702 a ieșit de sub tipar la Alba Iulia un catehism simplu, fără mari pretenții, dar deja în spiritul confesiunii greco-catolice, *Pâinea pruncilor*, numit uneori și *Catehism catolic* al preotului Boroneai Laslo de la Alba Iulia¹⁹, traducător fiind Duma Ianăș. Această modestă lucrare nu deschidea noi orizonturi pentru copiii românilor, rămânând ancorată în vechile moduri de instruire; totuși atât *Bucoavna*, cât și *Pâinea pruncilor* au calitatea de a fi primele de gen apărute în Monarhia nou configurată. Primele bucoavne și catehisme contribuiau doar la învățarea cititului și asumarea preceptelor confesionale, fără să-i învețe pe copii și scrisul sau alte discipline utile. Din aceeași categorie de catehisme face parte *Catehismus szau Summa Kredinczei Katholicsest* din anul 1703. Autorul cărții a fost Petrus Canisius, s-a tipărit în tipografia unitariană de la Cluj, despre care cercetătoarea Judit Ecsedi a menționat că era singura funcțională la Cluj, noi adăugăm că, de fapt, a fost singura din Transilvania²⁰. Ediția a fost îngrijită de iezuitul George Buitul, totodată traducător al cărții, dar a apărut în alfabet latin și ortografie maghiară, ceea ce a însemnat că nu era accesibilă cititorilor români²¹. În același rând al manualelor de care cititorii români nu s-au putut bucura din motive obiective se încadrează și *Catehismul lui Iosif de Camillis*, apărut la Trnava (Slovacia) în anul 1726. Chiar dacă s-a tipărit cu caractere chirilice

¹⁷ Termenul folosit în trecut pentru abecedar, cartea din care se învață scrisul și cititul. DEX-ul indică în acest sens manual cu litere chirilice, care are la bază termenul buche – azbucoavnă, spre exemplu.

¹⁸ Clain 1995, p. 275.

¹⁹ Provine de la Jászberény. În Societatea Jesu a intrat la Trenčín în 25 ianuarie 1657, de unde a plecat să studieze filosofia la Graz. Vezi Ghitta 2008, p. XXVII-XXVIII.

²⁰ Ecsedi 1999, p. 112. BRV, I, nr. 138, p. 447; IV, nr. 138, p. 218; Veress 1931, nr. 277, p. 152-153. Vezi și RMK I, nr. 2155. Ghitta 2008, p. XCV.

²¹ Mărza 2016b, p. 13-16. În ceea ce urmează, pentru economisirea spațiului vom cita această lucrare doar în cazurile în care exemplarele cărților tratate în studiu nu au fost cunoscute BRV-ului.

pentru enoriașii greco-catolici, nu am identificat informații despre răspândirea lui mai largă în spațiul românesc, astăzi existând doar câteva exemplare²².

O atenție specială trebuie acordată *Bucoavnei* care s-a tipărit la Cluj, în tipografia iezuiților, în anul 1744, în lipsa altei tipografii funcționale. Primul care a atras atenția asupra a două variante ale cărții, dar fără să o descrie detaliat, a fost Onisifor Ghibu²³. Cercetările recente au demonstrat că prima variantă este o copie veridică a *Bucoavnei* de la Alba Iulia din 1699, iar la cea de a doua variantă, numită „chirilico-latină”, se observă diferențe față de prima; totuși și aici sunt părți reproduse cu fidelitate. Una dintre principalele diferențe este folosirea pe alocuri a alfabetului latin, chiar juxtapunerea caracterelor chirilice cu denumirea slavonă și a celor latine; la fel se întâmplă cu cifrele chirilice și cu cele arabe etc.²⁴

Cât de dificil a fost procesul de apariție a manualelor școlare o demonstrează atât încercările editoriale susținute de iezuiți prezentate mai sus, cât și raritatea cărților destinate școlilor în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Chiar și după înființarea tipografiei greco-catolice la Blaj, pe baza privilegiului Mariei Tereza emis în anul 1747, abia în anul 1755 apare un manual. Diferența față de catehismele apărute anterior nu este foarte mare, totuși are o destinație certă, când și titlul indică scopul tipăririi – instrucție „pentru procopseala școlilor”: *Învățătură creștinească*, Blaj, 1755 (31 ianuarie); a doua ediție a ieșit imediat în anul următor, 1756²⁵. Conținutul celor două ediții nu este identic, ediția a doua este mai extinsă. Ca și celelalte două lucrări anterioare, și *Bucoavnă*, Blaj din 15 martie 1756, a apărut „cu blagoslovenia” episcopului Petru Pavel Aron. Cuprinde scurte învățături gramaticale în alfabet chirilic, forme ortografice, un *Tatăl nostru* și continuă prin catehism, toate îndreptate „pentru deprinderea pruncilor la cetanie”. După o serie lungă de cărți religioase necesare cultului, sub patronajul episcopului Grigore Maior s-a tipărit în anul 1777 o altă ediție din *Bucoavnă*²⁶. La început apare o cuprinzătoare secvență gramaticală cu enumerarea vocalelor, consoanelor, diftongilor, prescurtărilor etc. Apoi urmează un alt abecedar, *Alfavita*, Blaj, [1780]²⁷, care, prin formă și conținut, se apropie de manualele laice; nu conține rugăciuni sau alte texte religioase, ci propune câteva învățături legate de viața copiilor, despre citire,

²² Mârza 2016a, p. 110-119. Vezi și Mârza, 2002.

²³ Ghibu, 1975, p. 250-252; vezi și Pavel 1998-1999, p. 226-229.

²⁴ *Ibidem*, p. 226-229.

²⁵ Prima ediție la BRV, IV, nr. 114, p. 73 și nr. 114a, p. 160; a doua ediție: BRV, II, nr. 299, p. 134; BRV, IV, nr. 299, p. 247-248.

²⁶ BRV, II, nr. 401, p. 219; BRV, IV, nr. 401, p. 256.

²⁷ Această ediție nu a fost cunoscută bibliografilor români. Unicul exemplar a fost identificat la Biblioteca Széchényi de la Budapesta și este descris în Cartea românească 2016, p. 237 și în Magyarország Bibliographiája 1989, p. 30, aici cu o descriere sumară.

ortografie etc. Încercând să-i apere pe greco-catolici de influențele venite din lumea ortodoxă, împărăteasa încerca să oprească permanent, prin decrete și regulamente, fluxul cărților considerate neconforme²⁸.

Un moment de referință va fi creat prin apariția manualului bilingv al lui Gheorghe Șincai, chiar dacă nu s-a depășit încă nivelul de producere a abecedarilor. Autorul împreună cu editorii oferă o carte de aproape o sută de pagini, o ediție modernă a abecedarului, cu accent pe folosirea alfabetului latin în școli: *ABC sau Alphavit pentru folosul și procopsala scoalelor celor normalesci a nemului romanesc. ABC oder Namenbüchlein zum Gebrauche der Walachischen National Schulen*, Blasendorf. Gedruckt mit den Buchstaben des Seminars 1783²⁹. Textul apare paralel în limbile română și germană, sunt inserate rugăciuni, dar și povestioare, de la cele mai simple la altele mai dificile, iar în final sunt explicate cifrele. Pentru limba română se folosesc litere chirilice, dar și cele latine. Prin editarea manualului său bilingv, Șincai răspunde comandamentului împărătesc, ceea ce demonstrează și *imprimatur*-ul din partea teologilor Ștefan Sabo și Ioan Halmaghi (vicar foraneu al Făgărașului), care autorizau apariția cărții. Totodată, *Alphavit*-ul blăjean și *ABC sau Bucoavna*³⁰ de la Sibiu, 1783, ambele variante fiind româno-germane, chiar dacă au apărut independent, pot fi considerate primele manuale școlare moderne din care urmau să învețe tinerii limba oficială a Monarhiei³¹. Ce este de remarcat în contextul manualelor tipărite în tipografia greco-catolică de la Blaj, ele nu conțin indicația confesiunii căreia îi sunt destinate, ci apar pentru „neamul românesc”. În schimb, manualele de la Sibiu și Viena conțin chiar pe foile de titlu dedicația pentru copii sau cititorii neuniți. Știm bine că această sintagmă nu a oprit circulația lor în întregul spațiu locuit de români. În acest context, menționăm însă că cele două case editoriale de la Sibiu și Viena au primit privilegiul în special pentru a asigura manuale pentru confesiunea ortodoxă nemulțumită.

Seria bucoavnelor tipărite la Blaj a continuat pe tot parcursul secolului XVIII. Fără numerotarea ediției, în anul 1793, a apărut din nou o *Bucoavna*³². Cuprinde explicații gramaticale și învățături creștinești, ordinea lor fiind asemănătoare cu ale altor bucoavne, spre exemplu cu cea din anul 1777. Urmează apoi rugăciuni și texte religioase. Despre *Alfavit sau Bucoavna*, Blaj, 1796 se presupune că îl are ca autor tot pe Gheorghe Șincai, modelul poate fi ediția din anul 1783. Lucrarea are ca destinație școlile principale în care se

²⁸ Mârza 2011, p. 203-220, passim.

²⁹ BRV, II, nr. 457, p. 279; IV, nr. 457, p. 263.

³⁰ BRV, II, nr. 458, p. 279.

³¹ În același an, 1783, tipograful Martin Hochmeister a tipărit la Sibiu un abecedar cu mici diferențe de conținut, dar cu alfabet latin.

³² Cartea românească 2016, p. 257-258.

studia „limba maternă, latină și germană”³³. Se explică folosirea caracterelor latine, chirilice, dar și germane în limbile latină, germană, maghiară și română³⁴. În secolul XIX, până la anul 1830, au mai apărut la Blaj încă două ediții de *Bucoavne* care sunt de aceeași dimensiune și conținut, în anul 1817, o ediție extrem de rară, singurul deținător cunoscut fiind Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia³⁵. Ultima *Bucoavnă* apărută în centrul tipografic blăjean, cunoscută fizic din răstimpul cercetat, este cea din anul 1823³⁶. Totuși, este posibil să mai fi existat alte abecedare, însă tipografiile nefiind consecvenți în marcarea numărului de ediție, reconstituirea seriei este imposibilă până la noi descoperiri. Mai adăugăm că manualele școlare au fost întotdeauna cărți perisabile, utilizate în repetate rânduri, cauza fiind și raritatea lor.

Chiar dacă a apărut și până atunci, catehismul aflându-se între manualele tipărite imediat după preluarea Transilvaniei de Monarhia Habsburgică, obiect obligatoriu de studiu devenea abia după apariția *Allgemeine Schulordnung* în anul 1774. Astfel, în anul 1783, se tipărea la Blaj *Catehismul cel mare* al lui Gheorghe Șincai, având calitatea de manual oficial destinat școlilor românești. *Imprimatur*, ca și în volumul anterior, este semnat de responsabilii Ștefan Sabo și Ioan Halmaghi³⁷. Gheorghe Șincai, în calitatea sa de director al școlilor greco-catolice, a mai pregătit un manual de limba latină, de asemenea în uzul școlilor: *Prima principia Latinae grammatices quae ad usum scholarum Valachico nationalium propter majorem incipientium puerorum facilitatem adjecta Valachica lingua in hunc ordinem redegit*, ac typis edi curavit [...] de Eadem AA. LL. Philosophiae & SS. theologiae doctor ac primariae scholae nationalis Balasfalvensis director, & catecheta, Balasfalvae, Typis Seminarii Dioecesiani, 1783 (184 p.). Încă din titlul cărții autorul atrage atenția asupra faptului că oferă primul manual de limba latină pentru instrucție școlară; astfel, manualul se încadrează în trendul susținut în epocă de Școala Ardeleană privind latinitatea limbii și a poporului român, dar și în reglementările oficiale emise de Curte.

Gheorghe Șincai, și datorită funcției sale, și-a îndreptat atenția asupra învățământului românesc din Transilvania. Rămâne cel mai prolific autor de cărți de învățătură din perioada funcționării sale, având în general preocupări umaniste. Se arată interesat de editarea manualelor, la fel ca de cercetarea istoriei românilor³⁸. Simțind probabil lipsa unui manual de matematică, insuficient dezbătută în bucoavnele vremii, se îngrijește de pregătirea pentru

³³ Protopopescu 1966, p. 117.

³⁴ BRV, II, nr. 598, p. 384; IV, nr. 598, p. 272.

³⁵ Cartea românească 2016, p. 325-326, cartea nu a fost cunoscută autorilor BRV-ului.

³⁶ BRV, III, nr. 1174, p. 406.

³⁷ BRV, II, nr. 462, p. 281-282; IV, nr. 462, p. 263.

³⁸ Roman Negoi 2009.

tipărire a unui manual de aritmetică: *Îndreptare cătră aritmetică, întâia parte, alcătuită și întocmită pentru folosul și procopseala tuturor școalelor normălești a neamului românesc*, Blaj, cu tipariul Seminariului, 1785³⁹. Autorul susține că nu este o traducere, ci o lucrare originală. Denumirea dată manualului este preluată din varianta oficială editată în limba germană, *Anleitung zur Rechenkunst zum Gebrauche [...]*, autorul căreia a fost consilierul Mariei Tereza și principalul reformator de școli din monarhie, Johann Ignaz von Felbiger. Cele mai noi cercetări au constatat o oarecare asemănare între aceste texte. Astfel, istoriografia românească consideră lucrarea lui Șincai o adaptare, cu o contribuție importantă din partea autorului și prin introducerea pentru prima dată a termenilor de specialitate necunoscuți limbii române⁴⁰. Cărticica are 81 de pagini, este tipărită cu litere chirilice, dar cifrele sunt transcrise deja cu caractere arabe; în denumirile capitolelor sunt folosite cifre latine. Între alte explicații aritmetice, elevii puteau învăța cu ajutorul tabelelor transcrierea cifrelor chirilice cu cele arabe⁴¹.

Catehismul cel mare al lui Șincai din anul 1783 a fost urmat, în anul 1797, de o altă ediție datorată lui Vasilie Nemeș, directorul școlilor normale de la Blaj; cu acordul episcopului Ioan Bob⁴², în anul 1804, s-a tipărit o altă ediție a aceluiași autor. Chiar dacă varianta din anul 1797 nu indică numărul ediției, cea din 1804 specifică numărul de ordine trei, ceea ce reprezintă una din curiozitățile tipografiei blăjene, deoarece nu toate edițiile au primit un astfel număr de ordine⁴³. Din titlul celei de a patra ediții din anul 1815 nu mai aflăm despre faptul că editorul ei, Ioan Bob, ar fi îndreptat-o pentru instrucția din școli⁴⁴. Destinate învățământului ori nu, edițiile catehismelor din 1797, 1804, 1815, 1828 au până la un punct conținut similar. Un caz special în istoricul apariției manualelor școlare ieșite din tipografia blăjeană îl reprezintă manualul pentru viitorii preoți, al lui Dimitrie Căian cel tânăr, *Teologie dogmatică*, I-III, Blaj 1804-1811⁴⁵. Este o lucrare în trei volume și peste 1500 de pagini. Primul volum cuprinde teologie morală și istorie biblică, în cel de al doilea se tratează teologie dogmatică, iar cel de al treilea cuprinde cele șapte taine ale bisericii creștine. Este un tratat valoros realizat la ordinul episcopului Ioan Bob.

³⁹ BRV, II, nr. 496, p. 310; IV, nr. 496, p. 264.

⁴⁰ Este sigur că Șincai a cunoscut edițiile aritmeticilor lui Felbiger din anii 1777, 1782, 1785 și le-a folosit drept model.

⁴¹ Ultima ediție comentată: Șincai 2005.

⁴² Cartea românească 2016, p. 266-267.

⁴³ BRV, II, nr. 667, p. 449.

⁴⁴ BRV, III, nr. 871, p. 115-116. Cea de a cincea ediție a fost tipărită în anul 1828. Vezi Cartea românească 2016, p. 334-335.

⁴⁵ BRV, II, nr. 675, p. 452-453.

Noua confesiune greco-catolică necesita implicarea episcopilor în editarea literaturii specifice și în cea de manuale pentru copii și adulți. Din cele de mai sus se poate observa că tipografia de la Blaj a produs, pe lângă literatura necesară cultului, manuale destinate în primul rând cititului și învățăturilor creștinești: catehisme și bucoavne în numeroase ediții. Nici literatura religioasă care s-a tipărit în perioada cercetată de noi nu poate fi considerată fără interes pentru credincioși, mai ales pentru cei tineri. Folosindu-se de privilegiile acordate de monarhi, tipografia de la Blaj a stat la dispoziția preoților și elevilor, noilor enoriași, având și obligația de supunere față de interesele statului și monarhului.

Direcția ortodoxă

Cunoscând evoluția cărții tipărite pentru români în Transilvania, se prefigurează cea de a doua direcție de cercetare pentru istoria manualelor, care poate fi demonstrată atât pe baza hotărârilor emise de împărăție, cât și pe cea a cărților imprimate. Așa cum am putut observa trendul urmărit de tipografia de la Blaj în ce privește editarea cărților și manualelor conforme cu privilegiul acordat din partea împărătesei pentru susținerea enoriașilor greco-catolici, vom avea în vedere și direcția impusă de privilegii obținute pentru tipărirea manualelor/cărților pentru populația românească neunită. Se observă limpede din privilegiile acordate de monarhi pentru alte tipografii decât cea de la Blaj (Viena, Sibiu, mai puțin Buda), o destinație precisă pentru „pruncii cei neuniți” specificată încă din foile de titlu, de exemplu. Ne-am propus în ceea ce urmează examinarea acestei a doua piste deoarece evoluția manualelor școlare în perioada cercetată a fost dependentă de situația Bisericii din Transilvania și Monarhie, de politica culturală și religioasă a Vienei și de nivelul învățământului transilvan.

Evoluția școlilor elementare se afla în strânsă legătură cu principiul susținut de Maria Tereza, conform căruia fericirea poporului și a statului se bazează pe practicarea aceleiași religii cu stăpânirea⁴⁶. Prin curriculum-ul școlar, prin propagarea manualelor similare pentru naționalitățile supuse putea fi influențat și organizat mai sistematic procesul de catolicizare a populației, Habsburgii fiind catolici convinși. Acordul pentru înființarea tipografiei de la Blaj a însemnat primul pas în acest proiect⁴⁷.

Agitația populației susținute de episcopii ortodocși de la Karlowitz, care a culminat prin revolta populației ortodoxe din Transilvania împotriva catolicizării și pentru menținerea credinței, a obligat-o pe împărăteasă să recunoască și Biserica Ortodoxă din Transilvania. Decretul de toleranță emis în iulie 1759 era menit să instituie liniște între confesiuni, dar până în anul 1762 nu s-a întâmplat

⁴⁶ Bernath 1994, p. 74.

⁴⁷ Mârza 2011, p. 203.

cum s-a dorit⁴⁸. Dreptul de a tipări cărți și manuale pentru românii din Transilvania în anumite tipografii din Monarhie răspunde nevoii de a recunoaște drepturile profesionale pentru populația ortodoxă din Transilvania.

Înființarea tipografiei pentru românii „neuniți” vine în susținerea ipotezei noastre de mai sus. Privilegiul acordat de Maria Tereza pe rând celor trei tipografii – despre care vom discuta în cele ce urmează – care au produs cărți pentru românii din Transilvania a fost un pas diplomatic important. Manualele au ocupat un loc special în proiectul susținut de Curtea de la Viena. Privilegiile acordate oficinelor tipografice cu scopul de a tipări cărți în limba română, după cea de la Blaj, au început să apară relativ târziu, primul datează din anul 1770. În acest context trebuie să observăm dreptul de a tipări românește timp de 20 de ani primit de tipograful vienez, Joseph Kurzböck, specializat pentru imprimarea literaturii ilirice⁴⁹. Faptul că activitatea sa a fost contestată de conducerea Bisericii Greco-Catolice, care vedea în tipograf un concurent, a fost dezbătut în istoriografie⁵⁰. Pentru o imagine mai clară asupra situației în care împărăteasa acorda privilegiu, trebuie amintiți și rivalii lui Kurzböck care proveneau din „dinastia” Barth/Bart de la Sibiu și privilegiul lor de a tipări pentru enoriașii ortodocși emis în anul 1784. Nu trebuie omis nici celălalt tipograf de la Sibiu, Martin Hochmeister, care însă nu folosea caractere chirilice pentru tiparul în limba română⁵¹. Înainte de moarte (1780), împărăteasa a mai acordat un drept pentru tipărirea manualelor românești tipografiei de la Buda.

După urcarea pe tron a lui Iosif al II-lea și emiterea decretului prin care limba germană devenea limba oficială a Imperiului, manualele în folosul populației românești unite și neunite se vor tipări și în ediții bilingve și trilingve: în limba germană și română, la care se mai adaugă, mai rar, și limba sârbă. Renunțând la cenzura Bisericii din procesul de editare a cărților, prin reformele lui Iosif al II-lea se înființează o comisie de revizuire a conținutului⁵². În acord cu politica culturală și regulamentele emise de Viena, manualele bilingve/trilingve aveau menirea de a-i învăța limba germană pe cetățenii Monarhiei, dar și de a-i educa pe copii în spiritul legii și al respectului față de Împărăție.

Privit din punct de vedere cronologic, vienezul Kurzböck a primit primul dintre cele trei oficine enunțate dreptul de a tipări manualele „orientale” și românești⁵³. În cărțile tipărite de el își spune „răsăritului typograf de la curte”

⁴⁸ Vezi, spre exemplu, Brusanowski 2015, p. 135-185.

⁴⁹ Zeman 1979, p. 150.

⁵⁰ Mârza 2013, p. 13-18.

⁵¹ Mârza 2016 b, p. 31-43. În anul 1783 a editat pe atunci singurul abecedar în limba română tipărit cu litere latine.

⁵² Istoria 1998, p. 296.

⁵³ Din grupul limbilor ilirice făceau parte limbile: rusă, română, sârbă, iliră, greacă și alte limbi „orientale”. Leopold I a emis în anul 1691 privilegiu național pentru națiune

sau „împărătesc și crăiesc de Curte a neuniților Rumâni și a Sârbilor tipograf și vânzător de cărți”. A fost un tipograf bine fixat în realitățile Monarhiei, având o tipografie productivă și în folosul vorbitorilor de limba germană. Manualele tipărite la el în limba română au fost destinate mai ales copiilor și cititorilor din Banat, ajunse prin circulație și în Transilvania. Apariția textelor germane în manualele sale a trezit neîncrederea cititorului român. Primul manual în limba română a apărut la Kurzböck în anul 1771. *Bucvar*-ul său nu a rămas necunoscut bibliografilor români⁵⁴. Prin conținutul său religios nu diferă de bucoavnele apărute anterior în spațiul românesc ortodox; conține îndrumări ortografice, texte de morală creștină, rugăciunile pentru diferite activități din zi. Cărticica este dedicată copiilor și adulților care doresc să învețe să citească. Acest tip de abecedar apărea periodic la Viena, fiind cunoscute și ediții ulterioare. O altă ediție al *Bucvarului* a apărut abia peste 10 ani, în 1781; conținutul diferă de ediția precedentă și este mai degrabă educativ cu precepte moralizatoare⁵⁵. Varianta germano-română a fost tipărită în anul 1785 și din cauza bilingvismului său are număr dublu de pagini și un conținut laic, similar cu ediția din anul 1781⁵⁶. La sfârșit sunt adăugate noțiuni elementare de aritmetică. Ultimul *Bucvar* de la Kurzböck, elaborat după modelul celor din anii 1781 și 1785 în varianta germano-română, s-a tipărit în anul morții tipografului, 1790⁵⁷. După moartea sa, Ștefan Novacovici, care a cumpărat tipografia, a mai tipărit o versiune prescurtată din *Bucvar* în anul 1792 doar în limba română⁵⁸.

Chiar dacă nu este neapărat un manual de școală, *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae* al lui Samuil Micu și Gheorghe Șincai este considerată o lucrare esențială pentru dezvoltarea limbii române și emanciparea națională. Această prima gramatică sistematică a limbii române a fost tipărită la Viena, în tipografia lui Iosif Kurzböck, în anul 1780⁵⁹.

Între proiectele editoriale ale tipografului vienez s-au aflat și alte tipuri de manuale. *Catehismul*, numit și abecedarul credinței, cuprinde esența învățăturilor

„ilirică”, înnoite în anul 1743. Conform acestui concept de aici au făcut parte popoarele ortodoxe legate între ele prin existența mitropoliei de la Karlowitz. Săsăujan 2002, p. 74-77.

⁵⁴ BRV, II, nr. 374, p. 195. Totuși, BRV, IV, nr. 148, p. 88 menționează un *Bucvar slavo-rusesc* din anul 1770 apărut tot la Kurzböck, numindu-l și *Libellus alphabeticus*, tipărit pentru locuitorii ortodocși din Transilvania, ediție confiscată, lipsind din ea Simbolul credinței.

⁵⁵ BRV, II, nr. 443, p. 270.

⁵⁶ Această ediție se păstrează în arhivele de la Brașov și BRV-ul nu o cunoaște. Descrierea în: Cartea românească 2016, p. 866.

⁵⁷ BRV II, nr. 533, p. 334.

⁵⁸ Cartea românească 2016, p. 894.

⁵⁹ BRV, II, nr. 430, p. 250-251. Cea de a doua ediție s-a tipărit în anul 1805.

creștine. A fost un manual care nu a trezit atât de mare interes al tipografului ca bucoavnele și abecedarele. Un exemplu interesant este reprezentat de un catehism scos la Kurzböck în anul 1774 în trei limbi, sârbește, românește și nemțește: *Catehisis mic sau scurtată pravoslavnică mărturisire a legii grecești neunite, pentru treaba pruncilor celor neuniți rumânești făcut, și de la neunitul episcopescul, în Carloveț, la anul 1774, ținutul sinod întărit. [...]*⁶⁰. Titlul și textul lucrării apăreau în toate cele trei limbi. O altă variantă a primului *Catehism mic*, bilingv, a apărut în anul 1784, în limbile română și germană, cu acordul episcopului de la Karlowitz, cu specificația că este ediția a doua destinată copiilor. Considerăm o raritate apariția numerotării ediției⁶¹.

Mai sus am comentat apariția unui manual de aritmetică la Blaj în anul 1785. Chiar dacă scurte noțiuni de aritmetică pot fi observate în mai multe ediții de bucoavne, manualele independente pentru învățarea aritmeticii nu au cunoscut o răspândire spectaculoasă în spațiul transilvan. Tipărirea aritmeticilor a fost strict legată de legislația școlară. Înainte de apariția variantei blăjene, în tipografia lui Kurzböck s-a tipărit, cu permisiunea superiorilor, un manual oficial bilingv de aritmetică în anul 1777, pentru copiii neuniți: *Ducere de mână către aritmetica sau socoteala pentru treaba pruncilor românești celor neuniți [...]* sau *Anleitung zur Rechenkunst zum Gebrauche der in den Trivialschulen lernenden nicht unirten Walachischen Jugend*. Kostet ungebunden 15 kr. [...]⁶². Cartea cuprinde îndrumări pentru scrierea și citirea numerelor, definiții, se explică unitățile de măsură, monedele folosite, simbolurile matematice. Considerăm o curiozitate faptul că în același an cu ediția blăjeană (1785), tipograful vienez a tipărit și el un manual de aritmetică bilingv. Edițiile vieneze sunt identice și se vând la același preț de 15 creițari⁶³. Titlu și conținut similar are și cea de a treia ediție germano-română, din anul 1788⁶⁴. Odată cu apariția *Ratio educationis* se discuta și modalitatea de stabilire a prețului cărților. Directorului tipografiei regale îi aparținea „Privilegium privatum” asupra acestei

⁶⁰ BRV, II, nr. 385, p. 205.

⁶¹ BRV II, nr. 470, p. 286-287. Exemplul variantei germane a foii de titlu: *Kleiner Katechismus oder kurze, und ächte Bekenntniss der griechischen nich unirten Religion*. Zum Gebrauche der nicht unirten slavonisch servischen und wallachischen Jugend. Verfasset, und von dem im Jahre 1774. in Carlowitz abgehaltenen nicht unirten bischöflichen Synodus bestätigt: und nun mit Gutheissen des Erzbischofs und Metropolitens aufgelegt [...].

⁶² BRV II, nr. 400, p. 219; BRV IV, nr. 400, p. 256.

⁶³ BRV II, nr. 489, p. 305-306.

⁶⁴ Această ediție nu a fost cunoscută autorilor BRV-ului. V. Cartea românească 2016, p. 885-886.

chestiuni. Totodată există și indicația conform căreia prețul manualului (de la 8-40 cr.) putea fi tipărit pe foaia de titlu⁶⁵.

Față de proiectele editoriale ale tipografilor blăjeni care se aflau și ele în acord cu trendul oficial, la Kurzböck constatăm o ușoară diversificare a domeniilor abordate de tipograf, mai ales în ceea ce privește manualele cu conținut laic. Bucoavnele sau catehismele sunt completate cu unele îndreptare – cărți de citire ca: *Ducerea de mână către cinste și dreptate adecă la copii rumunești neuniți cei ce în școle ceale mici să învață spre cetanie rânduită cartea [...]*, tipărită în anul 1777, un manual bilingv german și românesc de instrucție generală, pedagogie, comportament în școală și familie. A apărut cu aprobarea superiorilor și putea fi folosit și drept carte de citire „spre cetanie rânduită”⁶⁶. Cea de a doua ediție a cărții are un titlu și text similar și a apărut după zece ani, în 1788⁶⁷. Ca și în prima ediție, conținutul nu este religios. Există și o a treia ediție apărută la Ștefan Novacovici în anul 1793. O considerăm asemănătoare cu cele anterioare, cu mici greșeli de numerotare a paginilor⁶⁸. *Culegere a multe rugăciuni* (1781) este o carte de rugăciuni pentru copii, de numai 30 de pagini, cuprinzând rugăciunile pentru activitățile zilnice ale celor mici, fiind un exemplar foarte rar⁶⁹. Copiilor le-a fost destinată cărticica de numai 22 de pagini: *Ortografie sau scrisoare dreaptă pentru folosul școalelor neamnicești [...]*⁷⁰ tipărită în anul 1784 cu scopul de a lămuri împărțirea cuvintelor românești în silabe.

În încheierea secvenței legate de editarea manualelor școlare la Joseph Kurzböck mai menționăm că la insistențele episcopilor greco-catolici i s-a retras dreptul de a tipări românește cu caractere chirilice în anul 1787, ceea ce totuși nu l-a împiedicat să funcționeze fără oprire până în anul morții. Activitatea sa nu a fost reclamată numai de episcopii de la Blaj. Kurzböck s-a aflat în rivalitate și cu tipograful sibieni din dinastia Barth/Bart. Dreptul lor de a tipări românește cu

⁶⁵ Az 1777-iki Ratio Educationis 1913, p. 136.

⁶⁶ BRV, II, nr. 409, p. 222. Titlul german: *Anleitung zur Rechtschaffenheit oder das für die in den Trivialschulen lernende slawonisch-serviche nicht unirte Jugend bestimmte Lesebuch*. Mit Erlaubniss der Obern. Gedruckt in der Kaiserl. Residenzstadt Wien bey Joseph Edlen von Kurzböck k. k. illyrisch-orientalischen Hofbuchdrucker und Buchhändler, 1777. Cartea este pe larg descrisă de Ghibu 1975, p. 181-187.

⁶⁷ BRV II, nr. 520, p. 324; BRV IV, nr. 520, p. 267; Cartea românească 2016, p. 886-888.

⁶⁸ BRV, II, nr. 563, p. 353.

⁶⁹ Exemplar necunoscut BRV-ului, se păstrează la Biblioteca Universitară „Lucian Blaga” din Cluj; Cartea românească 2016, p. 857-858. Încă în anul 1799 s-a tipărit la Buda o culegere de rugăciuni asemănătoare pentru copiii cei mai mici.

⁷⁰ BRV, II, nr. 477, p. 292.

caractere chirilice a fost obținut cu mare greutate încă în timpul funcționării tipografului vienez și se referea și la editarea manualelor școlare.

Ducerea de mână către frumoasa scrisoare pentru întrebuințare școalelor naționalnici rumânești a tipărit-o Ștefan Novacovici în anul 1792, urmașul lui Joseph Kurzböck, mort în anul 1790. Caietul poate fi considerat un scurt manual de caligrafie, de 8 foi⁷¹. Alte manuale de acest tip nu am întâlnit în cercetarea noastră, totuși în *Ratio educationis* există un scurt paragraf (CXXXVII) în care se subliniază necesitatea cunoașterii frumoasei scrieri la tineri⁷². Ștefan Novacovici a preluat tipografia lui Kurzböck, primind un privilegiu valabil timp de 15 ani, neexploatat, pe care l-a vândut tipografiei de la Buda după doi ani. Novacovici a tipărit și un *Bucvar* în același an, în 1792, anunțând că tipografia sa este „Slaveno-Serbească, Rumânească și Limbilor ai Reseritului privilegiată”⁷³. Ultimul manual din rândul puținelor cărți tipărite de tipograf este *Ducerea de mână către cinste și dreptate* din anul 1793⁷⁴. Titlul acestui manual de citire bilingv româno-german sună la fel ca al ediției anterioare datorată lui Kurzböck, de asemenea, textul este identic (putem consemna o mică alunecare în numerotarea paginilor).

La 31 mai 1781 a prezentat în fața împăratului Iosif al II-lea pentru prima oară cererea de a tipări românește tipograful sas de la Sibiu, Petru Barth. Privilegiul său a fost emis abia în anul 1784⁷⁵. Familia a funcționat la Sibiu în domeniu încă din anul 1687, tipărind cărți cu caractere latine și gotice în limbile latină și germană. Obținerea privilegiului de Petru Barth trebuie considerată justificată și firească după înființarea Episcopiei Ortodoxe din Transilvania la Sibiu, ca urmare a revoltelor populației din zonă. Chiar dacă oficina lui Barth avea dreptul de a tipări românește încă din anul 1784, pentru tipărirea manualelor școlare a obținut privilegiul abia în anul 1787, ceea ce trebuie văzut în contextul retragerii privilegiului lui Joseph Kurzböck din același an. Însă, la concurentul local al lui Barth, tipograful sibian Martin Hochmeister, s-a tipărit cu voia împăratului în anul 1783 *ABC sau Bucoavna spre folosul scolelor niamului romanesc. ABC oder Namenbüchlein zum Gebrauche der National-Schulen in dem Grossfürstenthum Siebenbürgen*⁷⁶. Acest manual bilingv nu a

⁷¹ BRV II, nr. 554, p. 349.

⁷² Az 1777-iki Ratio Educationis 1913, p. 142-143. Pe parcursul textului *Ratio educationis* identificăm numeroase trimiteri la manuale școlare, dar fără să fie indicat autorul și titlul cărții.

⁷³ Ediția nu este cunoscută BRV-ului.

⁷⁴ BRV, II, nr. 563, p. 353. În titlul german se intitulează Hofbuchdrucker.

⁷⁵ Maria 2018. Autorului i se datorează o analiză detaliată a producției tipografice bartiene, referindu-se și la manualele românești.

⁷⁶ BRV, II, nr. 458, p. 279; Cartea românească 2016, p. 686-687.

putut avea căutare între români, fiind tipărit cu alfabet latin și gotic. Spre finalul lui este publicat un scurt vocabular de cuvinte românești, ungurești și nemțești.

Cum s-a putut observa în rândurile de mai sus, deja tradițional, primul loc în tipărirea manualelor îl ocupă bucoavnele. Alfabetizarea se afla printre primele condiții de reformare a vieții supușilor din Monarhie, chiar dacă trebuie să subliniem că acest tip de manual oferă doar suportul pentru citire, nu și pentru învățarea scrierii. Prima *Bucoavnă* s-a tipărit în oficina bartiană în anul 1788⁷⁷. Ediția este bilingvă, română și germană, în conformitate cu regulile deja enunțate, textul pentru citire fiind de factură laică. De variante româno-germane completate cu texte laice de citire diferă următoarele ediții ale bucoavelor sibiene care conțin texte religioase și sunt tipărite numai românește. Unică în spațiul cercetat este ediția din anul 1792, numită și de liturghie, aflată în biblioteca Muzelului Național al Unirii din Alba Iulia⁷⁸. De fapt, lucrarea reprezintă o carte de citire, cu rugăciunile zilei, care în primele 5 pagini se ocupă de explicarea literelor alfabetului chirilic și folosirea consoanelor și vocalelor. În același spirit și citată de numeroși autori, fără să o cunoaștem fizic, este ediția *Bucoavnei* din anul 1795⁷⁹. *Bucoavna* din 1797 aduce cel mai mult cu partea românească din ediția bilingvă din 1788. Conținutul propriu-zis de abecedar este restrâns, se rezumă la prezentarea alfabetului, despărțirea cuvintelor în silabe, conținutul secvențelor de citire este majoritar laic moralizator⁸⁰. Tipograful menționează pe foaia de titlu că este vorba de ediția a doua. Ne este greu să stabilim care dintre edițiile anterioare sunt considerate de tipograf numărul unu⁸¹. Chiar dacă nu este specificat în foaia de titlu, următoarea *Bucoavnă*, din anul 1803, reprezintă cea de a treia ediție, asemănătoare cu cea din anul 1792⁸². Din acest an tipografia a fost preluată de fiul lui Petru Barth, Ioan, care nu schimbă esențial tipicul instituit de tatăl său în tipărirea manualelor. Seria *Bucoavelor* continuă în același spirit cu cea din anul 1808⁸³ și mai rara variantă

⁷⁷ BRV II, nr. 519, p. 324. Este interesant că în versiunea germană a foii de titlu Petru Barth adaugă „gedruckt bei Petrus Barth Buchdruckern u. k. k. privil. Buchhändlern” faptul că nu a fost și librar, ci numai tipograf, ceea ce în partea românească nu se specifică. Istoriografia consideră că modelul ediției a fost cartea tipărită la Viena în anul 1781. Vezi Protopopescu 1966, p. 114.

⁷⁸ Varianta a fost identificată recent de dr. Florin Bogdan, vezi Bogdan 2014, p. 81-83, 87-90; Cartea românească 2016, p. 700; Maria 2018, p. 79.

⁷⁹ Cartea românească 2016, p. 710. Maria 2018, p. 79. BRV, II, nr. 584, p. 374.

⁸⁰ BRV, II, nr. 607, p. 393; IV, nr. 607, p. 272.

⁸¹ Maria 2018, p. 80 consideră că Radu Tempea a ales ediția din 1788 pentru reeditare.

⁸² BRV, IV, nr. 283, p. 119, 161.

⁸³ BRV, II, nr. 734, p. 525.

din 1810⁸⁴. Diferită este ediția din anul 1815, tipărită, ca și cele precedente, numai în limba română⁸⁵. Textul este mai extins decât la cele anterioare, cuprinde secvența gramaticală amplă, partea de abecedar este de factură laică, moralizatoare, cu îndrumări pentru comportament, este îndreptată împotriva superstițiilor, ceea ce a reprezentat un interes pentru monarhi (începând cu Maria Tereza) etc. Ioan Bart a păstrat în această variantă părțile din prima ediție a tatălui său, cea bilingvă din anul 1788. Încă din conținutul foii de titlu se poate deduce că această versiune face parte dintre cele „de normă” deoarece lipsește sintagma „la rânduiala vecerniei, utreniei și a sfintei liturghii”, pe care o găsim în *Bucoavnele* majoritar religioase „liturgice”, cum este cea din anul 1818, spre exemplu⁸⁶, din 1821⁸⁷ și din anul 1830⁸⁸. Între ele, în anul 1828 a mai scos Ioan Bart o versiune „de normă”. Cercetătorul Cornel Maria a emis ipoteza că *Bucoavna* din anul 1818 a lui Ioan Bart ar fi lucrată după modelul brașovean din anul 1805 sau 1808, ele fiind asemănătoare în speranța atragerii unui număr cât mai mare de cumpărători⁸⁹. Preocupat de cercetarea tipăriturilor sibiene, C. Maria se referă și la „al treilea” tip de *Bucoavnă*; traducerea din limba germană datorată lui Moise Fulea, cu titlul *Bucoavna sau cârticică de nume pentru trebuința pruncilor neuniți din Ardeal*, a apărut la Ioan Bart în două ediții similare în anii 1820 și 1826⁹⁰. O noutate în aceste două ediții se află prin folosirea alfabetului latin pe lângă cel chirilic, însă cu o ortografie dificilă, parțial maghiarizantă, cu textul tipărit în paralel. Apariția acestor abecedare ar putea să fie legată de apariția rescriptului împărătesc din 10 mai 1816, conform căruia în școlile românești trebuia folosit alfabetul latin⁹¹.

Răspunzând privilegiului acordat, în tipografia Bart s-a tipărit un număr important de *Bucoavne* pentru copii. Între bucoavne, tipografii Bart au oferit și un manual de completare a contractelor, cererilor, scrisorilor etc., util

⁸⁴ Cartea românească 2016, p. 769. Unicul exemplar cunoscut se află la Biblioteca Academiei Române de la Cluj cu cota CRV 786.

⁸⁵ Cartea românească 2016, p. 780-781. Maria 2018, p. 76-77. Autorul analizează detaliat și această ediție a *Bucoavnei* și o consideră împreună cu alți autori de tipul „de normă”.

⁸⁶ BRV, III, nr. 973, p. 215-216.

⁸⁷ Cartea românească 2016, p. 796; un exemplar se păstrează la BCU din Cluj-Napoca; este descris de câțiva autori, dar nu și de autorii BRV.

⁸⁸ BRV, III, nr. 1473, p. 680.

⁸⁹ Maria 2018, p. 81-82.

⁹⁰ BRV, III, nr. 1072, p. 330 și BRV, III, nr. 1268, p. 484; Cartea românească 2016, p. 791-792 și 805; mai pe larg la Maria 2018, p. 82-84.

⁹¹ Ghibu 1975, p. 80. În Cartea românească 2016, p. 981 este discutată o posibilă confuzie între varianta din anul 1826 cu cea din anul 1815, vizând un exemplar aflat la Biblioteca Centrală Universitară „L. Blaga” din Cluj-Napoca.

cetățeanului Monarhiei. Autorul lucrării este Dimitrie Eustatievici, numele lui se află pe foaia de titlu a volumului cuprinzător, chiar dacă este numit *Scurt izvod pentru lucruri de obște și dechilin*, tipărit în anul 1792⁹². Curioasă este apariția în anul 1829 a *Abecedarului francezo-român* al lui Grigore Pleșoianu. Este vorba de cea de a doua ediție, despre care se presupune că ar fi apărut la Sibiu. Se menționează că *Abecedarul* se vindea în librăria lui Gheorghe Petrovici din București, dar nu aflăm nimic despre tipograf și locul tipăririi⁹³. Conținutul *Abecedarului* este important prin faptul că din nou sunt alăturate literele chirilice celor latine, se propun un dicționar de cuvinte și de expresii uzuale și câteva texte franțuzești pentru lectură. La aritmeticile apărute la Blaj și la Viena, tipograful sibian a adăugat *Ducere de mână sau povățuire către aritmetică sau socoteală pentru întrebuițarea pruncilor rumânești celor neuniți [...]. Îndreptată în limba românească prin Dimitrie Eustatievici, directorul școalelor naționalești din Ardeal* în anul 1789⁹⁴. Apare la patru ani după prima ediție de la Blaj a lui Gheorghe Șincai, fiind mai restrânsă și datorită faptului că s-a tipărit numai românește. În manualul de la Sibiu se adaugă o secvență în care sunt discutate măsurile și monedele turcești. În principiu, credem că autorii aritmeticilor românești nu s-au putut îndepărta prea mult de normativul reprezentat de modelul lui Felbiger. Dimitrie Eustatievici a realizat pentru folosul „școalelor neunite naționalești din Mare Principatul Ardealului” și Petru Bart a tipărit un *Sinopsis, adecă cuprindere în scurt a Cei Vechi și Cei Noao Scripturi*, fiind un compendiu bazat pe textul biblic în anul 1792⁹⁵. Autorul menționează că lucrarea sa a apărut pentru prima dată în românește⁹⁶. Nu putem să nu remarcăm faptul că la vremea aceea a existat o singură *Biblie* completă în limba română, cea de la București din anul 1688, relativ rară în spațiul transilvan.

În perioada cercetată tipografia Bart a produs un mare număr de cărți, multe dintre ele, chiar dacă nu erau neapărat destinate școlilor, puteau fi folosite drept manuale, mai ales pentru învățarea cititului: cărți religioase, de istorie,

⁹² BRV, II, nr. 555, p. 349; Cartea românească 2016, p. 701-702; Maria 2018, p. 89-90. În anul 1803, Ioan Bart a editat o lucrare utilă, destinată afacerilor *Învățătură pentru facerea răvașelor*, vezi BRV, II, nr. 661, p. 445.

⁹³ BRV, III, nr. 1426, p. 648-649; cercetările întreprinse pentru alcătuirea repertoriului Cartea românească 2016, p. 819 indică Sibiul ca posibil loc de tipărire. Totuși în postfață sunt menționate informațiile legate de școala de la Craiova, unde Pleșoianu a funcționat.

⁹⁴ BRV, IV, nr. 221, p. 104-105.

⁹⁵ BRV, II, nr. 543, p. 340; Cartea românească 2016, p. 702-704. În anul 1808 a tipărit Ioan Bart o altă ediție din *Sinopsis*, dar fără să o îndrepte spre copii. Conținutul și paginația celor două ediții sunt identice. Maria 2018, p. 90.

⁹⁶ Maria 2018, p. 90 se referă la faptul că D. Eustatievici a fost traducătorul cărții, totuși existând și o ediție anterioară de la Râmnic, din anul 1783.

fabule, dicționare și gramatici. Se desprinde din lista acestora traducerea lui Grigore Pleșoianu din limba franceză a lucrării lui Pierre Blanchard, *Cele dintâi cunoștințe pentru trebuința copiilor*, 1828, despre care se presupune că ar fi apărut la Sibiu⁹⁷. Cartea cuprinde multe învățături despre astronomie, istorie, geografie, științele naturii, gospodărie casnică, dar și din gramatică sau catechism.

Ultimele manuale sibiene apărute în număr relativ mare sunt catehismele. *Catehismul mic sau scurtată pravoslavnică mărturisire a legii grecești neunite*, tipărit în anul 1789, este o ediție bilingvă româno-germană⁹⁸. Nu lipsește acordul arhiepiscopului și mitropolitului de Karlowitz, despre care aflăm și din ediția similară a lui Joseph Kurzböck din anul 1784 și din cea trilingvă a sa apărută în anul 1774, acordul perpetuat și în alte ediții românești. *Catehismul mic* din 1789 nu a rămas singur, Petru Bart a mai tipărit o ediție în anul 1797⁹⁹; toată seria cuprinde pe foaia de titlu mențiunea „pentru trebuința pruncilor celor neuniți românești” și „întărirea” de la mitropolitul Karlowitzului, cât și privilegiul împăralesc. Apoi de Ioan Bart s-au tipărit edițiile 1807¹⁰⁰, 1818¹⁰¹, 1823¹⁰², 1827¹⁰³. Catehismele bartiene trebuie văzute ca un serial cu indicații aproape identice în foile de titlu, cu privilegiul de la împărat și vechiul acord primit din partea mitropolitului. Numărul edițiilor destinate copiilor neuniți demonstrează că aceste cărți au avut căutare la cititorii români. Utilizarea lor poate fi dovada rarității edițiilor din anii 1807, 1818 și 1823.

La marginea interesului tipografilor de la Sibiu se află lucrări moralicești pentru copii, tipărind o singură variantă din *Cărticica năravurilor bune pentru tinerime*¹⁰⁴. Traducător din limba germană a fost preotul ortodox Moise Fulea, a apărut în anul 1819 ca prima ediție. Un îndreptar de bună purtare patronat – poate alcătuit – de episcopul Vasile Moga, *Învățătură theologhicească despre*

⁹⁷ BRV, III, nr. 1377, p. 600-603; Cartea românească 2016, p. 812-813.

⁹⁸ BRV, II, nr. 523, p. 327; Cartea românească 2016, p. 690-691. Ca ilustrare a complexității de abordare din partea tipografului, oferim și titlul în limba germană: *Kleiner Katechismus oder kurze und ächte Bekenntniss der griechischen nicht unirten Religion. Zum Gebrauche der nicht unirten wallachischen Jugend. Verfasset und von dem im Jahre 1774 in Carlowitz abgehaltenen nicht unirten bischöflichen Sinodus bestätigt: und nun mit Gutheissen des Erzbischofs und Metropolitens aufgelegt. Kostet ungebunden 11 kr. Herrmannstadt bey Petrus Barth k. k. privil. Buchdrucker der nicht unirten Walachischen Schulschriften. 1789.*

⁹⁹ BRV, IV, nr. 255, p. 112.

¹⁰⁰ Varianta nu este cunoscută BRV-ului. V. Cartea românească 2016, p. 753.

¹⁰¹ Varianta nu este cunoscută BRV-ului. V. Cartea românească 2016, p. 787.

¹⁰² Varianta nu este cunoscută BRV-ului. V. Cartea românească 2016, p. 799-800.

¹⁰³ BRV, III, nr. 1303, p. 529.

¹⁰⁴ BRV, III, nr. 1035, p. 293.

năravuri și datoriile oamenilor creștini, a fost tipărit pentru candidații la preoție în anul 1820¹⁰⁵. Este o lucrare de dimensiuni impresionante, în trei volume, despre morală creștină, despre sănătate mintală și corporală, viața în familie, obligații față de societate etc.

Tipograful Bart, Petru și Ioan, au consolidat afacerea familiei care se baza atât pe experiența înaintașilor, cât și pe voința stăpânirii de a introduce în circuit manuale pentru copiii români ortodocși din Transilvania, controlând pătrunderea celor din spațiul extracarpatic. Petru și Ioan Bart au pus pe picioare o tipografie prolifică, foarte activă în perioada cercetată de noi, ale cărei produse nu au rămas fără interes nici dincolo de Carpați, mai ales în Țara Românească. Chiar dacă s-a concurat într-o anumită perioadă cu vinezul Kurzböck, tipografia a reușit să se mențină pe piața cărții și după dispariția lui Ioan, afacerea fiind preluată de colaboratorul său, George de Clozius.

Multiculturalitatea Transilvaniei s-a manifestat prin implicarea tipografulor de naționalitate germană, ceea ce am demonstrat în rândurile de mai sus. Familia Bart nu a fost singură pe scena editării cărților românești în Transilvania, fiind contemporană, de la un moment dat, cu Johan Georg Edler von Schobeln urmat de alți membri din familie. Familia von Schobeln/Șobel a funcționat la Brașov ca „tipografie privilegiată”. Tipărirea cărților românești a fost susținută financiar de frații Constantin și Ioan Boghici¹⁰⁶. Privilegiul enunțat în cele mai multe din cărțile tipărite de Șobelni a avut în vedere și manualele școlare, dintre care preferată era *Bucoavna*. Cele șase ediții din *Bucoavna* lui Șobel reprezintă același tip „de liturghie”, fără indicația confesiunii. Totuși, trebuie să avem în vedere situația românilor din zona Brașovului, care tradițional erau neuniți, iar manualele școlare îi vizau în primul rând pe copiii din împrejurimile Brașovului. Titlurile tuturor edițiilor cunoscute sunt identice, diferă doar indicarea tipografulor și a sponsorilor: *Bucoavna pentru învățătura pruncilor de a se deprinde atât la cunoașterea slovelor, la slovenire și la cetanie, cât și la rânduiala vecerniei, utreniei și a sfintei liturghii. [...]*. Prima apărută în anul 1805, pusă alături de celelalte cinci care i-au urmat, este de mici dimensiuni¹⁰⁷. *Bucoavnele* tipărite în anii 1808¹⁰⁸, 1816¹⁰⁹, 1817¹¹⁰, 1822¹¹¹, 1826¹¹² au conținutul și dimensiunea textului identice. Apariția edițiilor la scurt timp între ele demonstrează interesul populației și perisabilitatea acestui tip de

¹⁰⁵ BRV, III, nr. 1075, p. 332.

¹⁰⁶ Mărza 2016b, p. 53-57; și alți autori mai vechi.

¹⁰⁷ BRV, II, nr. 678, p. 455.

¹⁰⁸ Exemplarul nu a fost descris în BRV. Vezi Cartea românească 2016, p. 345.

¹⁰⁹ BRV, III, nr. 900, p. 139.

¹¹⁰ BRV, III, nr. 932, p. 182.

¹¹¹ BRV, III, nr. 1151, p. 393; IV, nr. 1151, p. 310.

¹¹² BRV, III, nr. 1267, p. 484.

manual școlar destinat „Pentru trebuința pruncilor celor neuniți românești făcută, și de neunitul episcopescul, în Carloveț, la anul 1774, ținutul sinod [...]”; a apărut „cu cheltuiala” fraților Boghici *Catehismul mic*, în anul 1807¹¹³. Tipografia uzează și aici, după treizeci de ani, de vechiul acord al mitropolitului de Karlowitz din anul 1774. În final, se poate menționa și o ediție a *Bucvarului* bulgăresc al autorului Petre Berovici. Din extinsa prefață publicată în BRV, IV rezultă că este prima ediție a unei *Bucoavne* în cultura bulgară, care a avut și ediții ulterioare tipărite tot la Brașov¹¹⁴.

Trei privilegii pentru tipărirea cărților românești, referindu-se și la manualele școlare, acordate de Maria Tereza pentru tipografia Blajului, familia Bart și pentru vinezul Kurzböck, erau valabile atunci când împărăteasa a mai dat dreptul de tipărire a literaturii laice și religioase și tipografiei de la Buda în anul 1779. Acest drept de tipărire a manualelor școlare era valabil pentru toată Monarhia¹¹⁵. Litera chirilică pe care o folosea la început tipografia provenea din tipografia lui Kurzböck, vândută la Buda de tipograful Novacovici. Chiar privilegiul a fost emis încă de Maria Tereza, cărțile românești cu alfabet chirilic se tipăreau la Buda doar din anul 1795¹¹⁶. Însă primele cărți în limba română au apărut în tipografie încă în anul 1780, fiind vorba de *Catehism*. Sunt de fapt trei variante, mare, mic (numai de 20 p.) și pentru tineri, destinate enoriașilor catolici, toate tipărite în ortografie maghiară¹¹⁷. Ca și la ceilalți tipografi discutați mai sus, acest gen de manual pentru copii și adulți a fost preferat în școli, fiind considerat un manual important pentru acceptarea învățăturilor religiei catolice, iar pentru apariția lui avea interes și statul. De aceea au fost susținute financiar atât de multe editări. În anul 1799 apare *Catehismul mic*, o variantă ortodoxă destinată copiilor, tipărit cu litere chirilice¹¹⁸. Apoi, în anul 1806, s-a editat cu banii tipografiei Universității din Pesta un *Catehism Mare*, având titlul *Învățătură creștinească sau Catehismul cel mare*¹¹⁹. Cu 10 ani mai târziu urmează un *Catehism mic*, la 1816, destinat școlilor neunite, finanțat tot de tipografie¹²⁰. O ediție trilingvă, sârbo-româno-nemțească, foarte apropiată în privința conținutului și a numărului de pagini de cea tipărită de Joseph Kurzböck la Viena în anul 1774, s-a tipărit la Buda în anul 1824. Finanțarea din partea

¹¹³ BRV, II, nr. 715, p. 497-498; IV, nr. 715, p. 280-281.

¹¹⁴ BRV, III, nr. 1203, p. 433; IV, nr. 1203, p. 311-315.

¹¹⁵ Sziklay 1983, p. 45-51.

¹¹⁶ Käfer 1977, p. 118; tipografia folosea patru seturi de litere chirilice.

¹¹⁷ BRV, II, nr. 428, p. 250; IV, nr. 428, p. 259; BRV, IV, nr. 429, p. 259-261; BRV, II, nr. 429, p. 250; IV, nr. 429, p. 260-261.

¹¹⁸ Cartea nu este cunoscută BRV-ului. Cartea românească 2016, p. 376.

¹¹⁹ BRV, II, nr. 700, p. 485-486.

¹²⁰ BRV, IV, nr. 408, p. 146.

tipografiei nu se anunța, pe foaia de titlu apare doar aprobarea „stăpânilor”¹²¹. În anul următor, 1825, se tipărește cu cheltuiala tipografiei un *Catehism mic* pentru școlile neunite românești. Dintr-o comparație a conținutului și a paginajului rezultă că este copia variantei din 1799¹²².

De trendul instituit în editarea manualelor românești în tipografiile Imperiului nu se dezice nici tipografia de la Buda. În acest context, la doi ani de la obținerea corpului de litere chirilice, în 1797 apare prima bucoavnă: *ABC sau Bucavna spre folosul scolelor niamului romanesc*. Textul este bilingv, româno-german, și a costat nelegat 6 creițari¹²³. Privilegiul din partea împărătesei pentru tipărirea cărților destinate învățământului în Tipografia Academică este publicat pe primele pagini din această *Bucoavnă*¹²⁴. Cartea conține o secțiune de gramatică, iar textele pentru exemplificare au caracter laic. Următorul abecedar în ordine cronologică este cel numit *Bucvar* și nu este cunoscut bibliografiilor retrospective. A apărut în anul 1803 într-o formă scurtă, partea de gramatică cuprinde puține informații, iar textele de citire sunt moralicești și religioase¹²⁵. O variantă identică o reprezintă ediția din anul 1808¹²⁶. Ultima ediție provine din anul 1814; această bucoavnă cuprinde explicații despre alfabet, despărțirea cuvintelor în silabe și texte (poezii) moralizatoare¹²⁷.

Abecedarele au fost completate prin cărțile de citire. Prima carte de citire s-a tipărit de Joseph Kurzböck încă în anul 1777 și cu același titlu – *Ducere de mână către cinstă și dreptate* – și conținut, tipografia budană scoate un manual în anul 1798¹²⁸. Este ca și cea dinainte o ediție bilingvă, româno-germană, din care copiii pot învăța, pe lângă limba germană, și regulile de bună purtare, despre familie, există și câteva îndrumări religioase sau despre educație cetățenească. Cu alfabet latin și ortografie maghiară, în repetata încercare de a se introduce alfabetul latin în conștiința populației românești, a apărut în anul 1801 un îndrumar despre educație civică și comportament, de fapt o carte de citire *Povățuire către cinstă și dreptate*¹²⁹. După primele *Catehisme* din anul 1780 tipărite și ele cu caractere latine, manualul din 1801 este o apariție rară în tipografie în primele decenii ale secolului XIX. Din categoria manualelor pentru învățarea cititului, pentru cei mai mici școlari neuniți, a fost editată în anul 1799

¹²¹ Cartea nu este cunoscută BRV-ului. Cartea românească 2016, p. 545-546.

¹²² Cartea nu este cunoscută BRV-ului. Cartea românească 2016, p. 376. Apoi, pentru ediția din 1825, vezi BRV, III, nr. 1238, p. 459-460.

¹²³ BRV, II, nr. 606, p. 390-392; BRV, IV, nr. 606, p. 272.

¹²⁴ Mărza 2016b, p. 48-49.

¹²⁵ Cartea românească 2016, p. 385-386.

¹²⁶ BRV, IV, nr. 320, p. 127.

¹²⁷ BRV, IV, nr. 380, p. 138.

¹²⁸ BRV, II, nr. 614, p. 403.

¹²⁹ BRV, IV, nr. 270, p. 116.

o cărticică de rugăciuni, *Culegere a multor rugăciuni*, de numai 16 foi. Cuprinde minimum de cunoștințe despre credința creștină¹³⁰. Următoarea ediție a acestei cărticele s-a tipărit în anul 1821 și este copia celei anterioare¹³¹. Un manual modern de lectură ce aparține învățătorului Gheorghe Lazăr, *Povățuitorul tinerimei către adevărata și dreapta cetire*, a fost tipărit în anul 1826 la Buda, apariția fiind finanțată de Grigorie Bălan¹³². Cartea are caracter laic, conține o secvență de gramatică, texte educative, învățături morale, fabule, câteva rugăciuni de bază pentru tineri. Într-o legătură directă cu învățarea scris-cititului, cu toate că problema scrisului a fost neglijată de editori, a apărut în anul 1811, în 8 foi, *Ducerea de mână către frumoasă scrisoare românească*, destinată școlărilor celor mici. Conținutul restrâns al caietului se referă mai mult la poziția trupului la masa de scris, la analiza ductului, litere majuscule și minuscule, legarea literelor și despărțirea cuvintelor, concrete fiind mai puține exemple de litere scrise de mână oferite într-un tabel anexat¹³³.

Manualele de aritmetică au fost considerate de toți tipografii obligatorii și datorită normativelor emise de împărăție. La Buda s-au tipărit mai multe ediții; prima dintre ele se datorează lui Grigorie Obradovici în calitatea sa de director al școlilor din Banat: *Povățuire către învățătura socoatei sau aritmetică* din anul 1805¹³⁴. O altă călăuză sau *Povățuire către aritmetică*, tipărită în 1806 pe spesele tipografiei de la Buda, ar putea fi, chiar dacă nu s-a marcat, o altă ediție a celei prime menționate¹³⁵. Similare sunt și ultimele două ediții din anul 1816¹³⁶ și din 1822¹³⁷, finanțate din nou de tipografie.

Manualele editate și consemnate în această secțiune în care ne-am ocupat de producția de carte de la tipografia din Buda, destinate în primul rând copiilor sau tinerilor, au putut fi completate de lucrări de istorie, geografie, despre descoperiri, literatură, dicționare, dar și de numeroase lucrări religioase etc. Maria Tereza, în consens cu ideile de reformare și modernizare a procesului de învățământ, a oferit tipografiei de la Buda privilegiul de tipărire a cărților românești și, în special, a manualelor școlare, așteptând mai ales de la această tipografie editarea normativelor, regulamentelor de organizare a școlilor „din Țara Ungurească și părțile ei împreunate”, de îndrumări pedagogice sau metodologii pentru învățători. Încercarea de răspândire a instrucției a intrat și în

¹³⁰ BRV, IV, nr. 261, p. 114.

¹³¹ BRV, III, nr. 1118, p. 374.

¹³² BRV, III, nr. 1279, p. 499-503; BRV, IV, nr. 1279, p. 316.

¹³³ BRV, III, nr. 793, p. 45; IV, nr. 793, p. 289.

¹³⁴ BRV II, nr. 682, p. 461-462; BRV, IV, nr. 682, p. 274.

¹³⁵ BRV, II, nr. 701, p. 489.

¹³⁶ BRV, III, nr. 899, p. 139.

¹³⁷ BRV, III, nr. 1162, p. 402-403; IV, nr. 1162, p. 310.

vizorul următorilor împărați de la Viena, având ca finalitate formarea populației utile statului.

Încheiere

Manualele școlare pentru românii din Transilvania din Monarhia Habsburgică, tipărite în perioada stabilită de noi, se leagă de funcționarea tipografiilor, cele mai multe primind privilegii împărătești de tipărire. Transilvania și Banatul, prin numărul mare de locuitori români, au reprezentat o provincie importantă din punct de vedere economic, dar cu un nivel scăzut de instrucție. De la includerea lor în Monarhie a existat o permanentă voință de alfabetizare – de aceea un număr relativ mare de bucoavne și mai puține cărți de citire au fost editate în toate tipografiile. Încercările statului de a instrui populația inițial ortodoxă puteau fi motivate și de dorința de catolicizare, tipărindu-se catehisme pentru greco-catolici. Pe de altă parte, a apărut și nevoia de aprovizionare a populației ortodoxe cu cărți și manuale în limba română. Dintre științele exacte, doar editarea aritmeticilor a putut satisface necesarul de cunoștințe și am putut constata că au apărut relativ multe. Reformele în învățământ se manifestau prin tipărirea instrumentelor de lucru pentru dascăli. Dintre îndrumările pentru copii și tineri, mai ales la Buda au fost imprimate lucrările de morală cu valoare educativă.

Am împărțit studiul în cele două direcții și concluziile pot susține ipoteza noastră de început – fiecare centru tipografic s-a orientat spre potențialii săi cititori. Tipografia din Blaj, chiar dacă nu a menționat explicit în foile de titlu confesiunea spre care se îndrepta, își avea propriii utilizatori, chiar dacă în timp centrul tipografic inițial și-a pierdut din importanță. Interesul Mariei Tereza pentru liniștirea populației ortodoxe a dat naștere la privilegiile acordate dinastiei Bart, vienezului Kurzböck, tipografiei academice de la Buda cu dreptul de a tipări manuale pentru întreaga Monarhie și, într-o măsură mai mică, în perioada cercetată, Brașovului.

Este important de subliniat că manualele școlare nu apăreau la întâmplare, a funcționat foarte bine și era în dezvoltare cenzura – bisericii și a statului. Echipe de consilieri au instituit reguli; dintre aceștia s-au remarcat Johann Ignaz von Felbiger, van Swieten și mulți alții, care au elaborat numeroase instrucții și au urmărit procesul de învățământ. Traducerile din limba germană și apariții bilingve au avut menirea de a introduce elevul sau cititorul în mișcarea intelectuală din centrul Monarhiei și de a-l obliga să învețe limba germană vorbită în instituțiile de stat, mai ales în cele din capitală. Această preocupare de instruire a populației românești și din întreaga Monarhie în perioada cercetată s-a încadrat perfect în mișcare iluministă europeană. Manualele tipărite în acest răstimp, cele care nu s-au distrus prin uzura lor firească, au stat drept model pentru alte cărți de acest tip care s-au publicat în deceniile următoare.

The Hapsburgs and their Cultural Policy in Transylvania. The Textbooks for Romanians
ABSTRACT

The Romanian historiography acknowledges the fact that liturgical books were used as reading books in Romanian schools. The publishing policy of the Hapsburg Monarchy aimed at granting some privileges for printing houses. Within this context, also appearance of the textbooks was dependent on this type of rights obtained both by the printing houses from the territory of Transylvania and others outside it.

In the attempt of supporting the Greek-Catholic Church established in the last decade of the XVIIth century, Maria Theresa grants the right of publishing the Romanian books to the Blaj Bishopric, where also the first textbooks in Romanian were printed. The first primer printed here was *Bucoavna (Hornbook)* appeared in Alba Iulia, in 1699. This small book is not yet connected to the attempts of Vienna of imposing the Catholic denomination in the province. By granting the publishing right to Joseph von Kurzböck from Vienna, the empress responded to the requests of the Orthodox population, the typographer enjoying the privilege of printing books/textbooks for the non-Uniate population. At the same time, by this undertaking, a rivalry grew between Blaj and Vienna to print books for Romanians. Granting other privileges contributed to development, even though not spectacular, of a number of textbooks. The Barth/Bart family from Sibiu specialised in printing hornbooks for the non-Uniate children. After the activity of the printing house from Vienna ended, the empress, during the last year of her life, established the printing house from Buda, where the number of textbooks and science books will gradually increase also following 1830, which we chose as end-limit for our study.

Under the influence of the Court from Vienna and the endeavour of introducing the German language in the state institutions and the Church, numerous textbooks were printed bilingual, in German and Romanian, or vice versa. The preferred Romanian textbooks were hornbooks/primers, catechisms, arithmetic, but gradually appeared grammars, dictionaries, reading books, of calligraphy, accompanied by textbooks on Christian moral etc. By the influence of the Court from Vienna, into the culture of the book in Transylvania entered the ideas of European Enlightenment ever more present throughout the XIXth century. Translation of the European literature and appearance of more and more original textbooks in Romanian broadened new intellectual horizons for the Greek-Catholic and non-Uniate students and enriched the Romanian library with more and more useful publications.

List of illustrations

- Fig. 1** – Iosif de Camilis, *Catehism* (Trnava, 1726), (source: www.artmark.ro)
Fig. 2 – Gheorghe Șincai, *Prima principia* (Blaj, 1783), (source: www.bibnat.ro)
Fig. 3 – *Catehism* (Viena, 1774), (Muzeul Național al Unirii Alba Iulia)
Fig. 4 – S. Micu, Gh. Șincai, *Elementa linguae* (Viena, 1780), (Bibl. Jud. Mureș)
Fig. 5 – *Ducere de mână către frumoasa ...* (Viena, 1792), (source: www.digibuc.ro)
Fig. 6 – *Bucoavnă* (Sibiu, 1792), (Muzeul Național al Unirii Alba Iulia)
Fig. 7 – *Învățătură teologhicească* (Sibiu, 1820), (Muzeul Național al Unirii Alba Iulia)
Fig. 8 – *Ducere de mână către frumoasa ...* (Buda, 1811), (source: www.digibuc.ro)

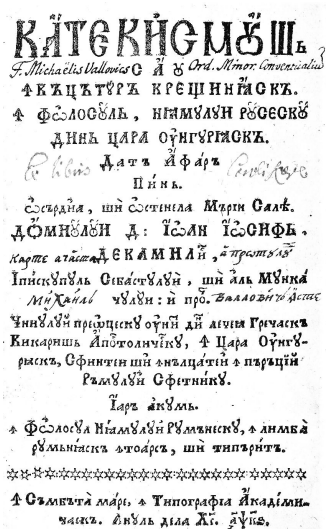


Fig. 1 – Iosif de Camilis, *Catehism* (Trnava, 1726), (sursa: www.artmark.ro)

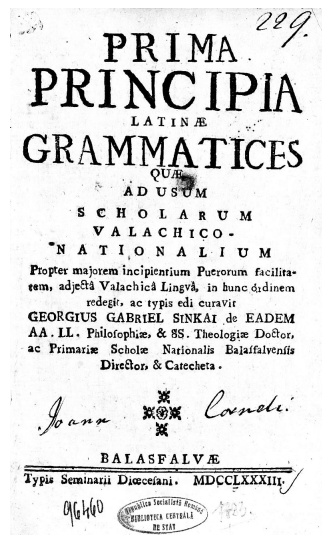


Fig. 2 – Gheorghe Șincai, *Prima principia* (Blaj, 1783), (sursa: www.bibnat.ro)

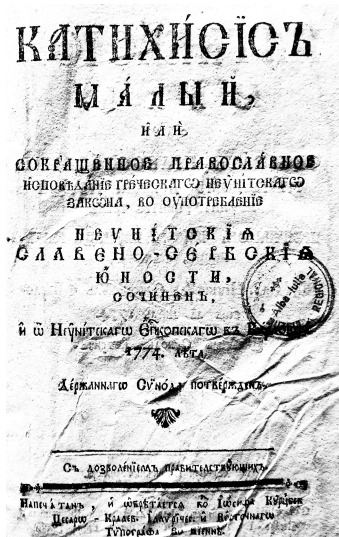


Fig. 3 – *Catehism* (Viena, 1774), (Muzeul Național al Unirii Alba Iulia)

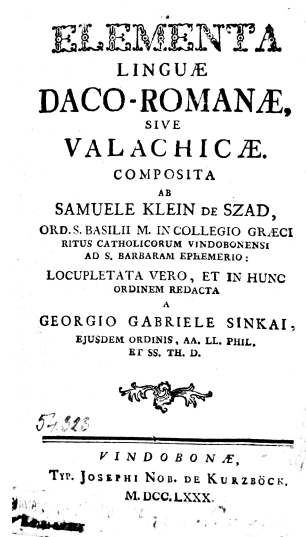


Fig. 4 – Samuil Micu, Gheorghe Șincai, *Elementa linguae* (Viena, 1780), (Biblioteca Județeană Mureș)



Fig. 5 – *Ducere de mână către frumoaşa ...* (Viena, 1792), (sursa: www.digibuc.ro)

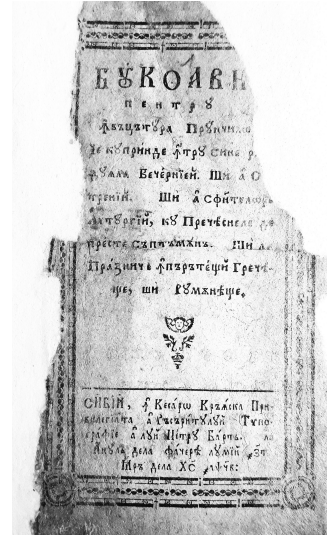


Fig. 6 – *Bucoavnă* (Sibiu, 1792), (Muzeul Național al Unirii Alba Iulia)

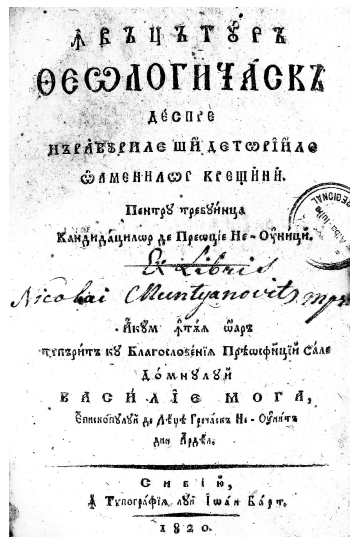


Fig. 7 – *Învățătură teologhicească* (Sibiu, 1820), (Muzeul Național al Unirii Alba Iulia)



Fig. 8 – *Ducere de mână către frumoaşa ...* (Buda, 1811), (sursa: www.digibuc.ro)

Abrevieri bibliografice

- Albu 1994 – Nicolae Albu, *Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800*, Blaj, 1944
- Az 1777-iki Ratio Educationis 1913 – *Az 1777-iki Ratio Educationis*. Traducere de Friml Aladár. A Kath. Középiskolai Tanáregyesület, 1913
- Bernath 1994 – Mathias Bernath, *Habsburgii și începuturile formării națiunii române*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1994
- BRV I-IV – Ioan Bianu, Nerva Hodoș, Dan Simonescu, *Bibliografia Românească Veche*, I-IV, București, 1903-1944
- Brussanowski 2015 – Paul Brussanowski, „Structuri instituționale ale Ortodoxiei din Principatul Transilvaniei și Regatul Ungariei până în 1761”, în *Unirea românilor transilvăneni cu biserica Romei*, vol. 2 *De la 1701 până în anul 1761*, București, Editura Enciclopedică, 2015
- Bogdan 2014 – Florin Bogdan, „Două contribuții la Bibliografia românească veche: Bucoavna (Sibiu, 1792) și Ceaslov (Sibiu, 1799)”, în *Libraria*, 2014, nr. 13, p. 79-95
- Bucoavna 1989 – *Bucoavna Bălgrad 1699*, Alba Iulia, 1989
- Cartea românească 2016 – Ioan Chindriș, Niculina Iacob, Eva Mârza, Anca Elisabeta Tatay, Otilia Urs, Bogdan Crăciun, Roxana Moldovan, Ana Maria Roman-Negoi, *Cartea românească veche în Imperiul Habsburgic (1691-1830). Recuperarea unei identități naționale. Old Romanian Book in the Habsburg Empire (1691-1830). Recovery of a cultural identity*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2016
- Câmpeanu 1999 – Remus Câmpeanu, *Intellectualitatea română din Transilvania în veacul al XVIII-lea*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1999
- Clain 1995 – Samuil Clain, „Istoria bisericească a Episcopiei românești din Ardeal”, în *Samuil Micu, Istoria românilor* (Ioan Chindriș ed.), București, Editura Viitorul Românesc, 1995
- Crankshaw 1991 – Edward Crankshaw, *Maria Theresia Frau, Mutter und Kaiserin*, München, Wilhelm Heyne Verlag, 1991
- Deju 2018 – Georgeta Deju, *La școală înainte de Marea Unire. Cărți didactice din patrimoniul muzeului din Deva*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2018
- Divricean 2009 – Carmen Marinela Divricean (Stînea), *Literatura didactică românească din Transilvania (1699-1867): manuale pentru școlile primare*. Teza de doctorat susținută la Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, 2009 (cond. șt. Eva Mârza)
- Ecsedi 1999 – Ecsedi Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473-1800*, Budapest, Balassi kiadó, 1999
- Ghibu 1975 – Onisifor Ghibu, *Din istoria literaturii didactice românești*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1975
- Ghișe, Teodor 1972 – Dumitru Ghișe, Pompiliu Teodor, *Fragmentarium iluminist*, Cluj, Editura Dacia, 1972
- Ghitta 2008 – Ovidiu Ghitta, „Pâinea pruncilor context istoric, discurs și mize”, în *Pâinea pruncilor sau învățătura credinței*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2008
- Gorun 2013 – Gheorghe Gorun, „The instauration of Austrian domination in Transylvania. A case of European Integration”, în *Transylvania in the Eighteenth Century. Aspects of Regional Identity* (Laura Stanciu and Cosmin Popa-Gorjanu eds.), Cluj-Napoca, Editura Mega, 2013
- Hitchins 1987 – Keith Hitchins, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania 1700-1868*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1987

- Hitchins 2010 – Keith Hitchins, „Promisiunile socio-politice ale unei posibile încheieri a Unirii”, în *Unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei*, I, București, Editura Enciclopedică, 2010, p. 143-145
- Istoria 1983 – *Istoria învățământului din România. I. (de la origini pînă la 1821)*, București, 1983
- Istoria 1998 – *Istoria României*, București, Editura Enciclopedică, 1998
- Jaklin 2003 – Jaklin Ingeborg, *Das österreichische Schulbuch im 18. Jahrhundert aus dem Wiener Verlag Tratner und dem Schulbuchverlag*, Wien, Verlag für Literatur und Sprachwissenschaft, 2003
- Käfer 1977 – Käfer István, *Az egyetemi nyomda négyszáz éve [1577–1977]*, Budapest, Magyar Helikon, 1977
- Leb 2010 – Vasile Leb, „Trei națiuni și patru confesiuni recepte în Transilvania secolului al XVII-lea și statutul juridic al românilor, care nu erau recunoscuți nici ca națiune și nu aveau nicio religie receptă”, în *Unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei vol. I De la începuturi până în anul 1700*, București, Editura Enciclopedică, 2010, p. 24-33
- Magyarország Bibliographiája 1989 – *Magyarország Bibliographiája, 1712–1860. Könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak*, VII, Budapest, 1989
- Maria 2018 – Cornel-Mihai Maria, *Cartea românească veche în tipografia dinastiei Bart (sfârșitul sec. al XVIII-lea începutul sec. al XIX-lea)*, Sibiu, Editura Armanis, 2018
- Márza 2002 – Eva Márza, *Catehismul lui Iosif de Camillis, Trnava 1726* (colab. cu Anton Rus), Sibiu, Editura Imago, 2002
- Márza 2011 – Eva Márza, „Politică culturală și principii ale autorității de la Viena privind activitatea tipografiilor românești din Transilvania în secolul al XVIII-lea”, în *Annales Universitatis Apulensis Series Historica*, 2011, 15/I, p. 203-220
- Márza 2013 – Eva Márza, „Tipograful vienez Josef Lorenz von Kurzboeck și cartea românească veche, vector al identității culturale”, în *Transilvania*, 2013, nr. 5-6, p. 13-18
- Márza 2015 – Eva Márza, „Komunikačné kanály medzi viedenským dvorom a Sedmohradskom (1740-1800)” [Canale de comunicare între curtea de la Viena și Transilvania (1740-1800)], în *Historické štúdie*, 49, 2015, p. 191-200
- Márza 2016a – Eva Márza, „Trnavská tlačiareň a katechizmy vydané pre sedmohradských Rumunov” [Tipografia de la Trnava și catechisme editate pentru românii transilvăneni], în *Knihy*, 2016, p. 110-119
- Márza 2016b – Eva Márza, „Introducere”, în *Cartea românească veche în Imperiul Habsburgic (1691-1830). Recuperarea unei identități culturale*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2016
- Pavel 1998-1999 – Eugen Pavel, „Prima Bucoavnă tipărită în limba română și posteritatea ei”, în *Dacoromania*, 1998-1999, III-IV, p. 217-230
- Protopopescu 1966 – Lucia Protopopescu, *Contribuții la istoria învățământului din Transilvania 1774-1805*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1966
- RMK I - Szabó Károly, *Régi Magyar Könyvtár. Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, vol. I, Budapest, Kiadja a M. Tud. Akadémia, 1879
- Roman Negoii 2009 – Ana Maria Roman Negoii, *Recuperarea unui destin: Gheorghe Șincai, Hronica românilor*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2009
- Săsăujan 2002 – Mihai Săsăujan, *Politica bisericască a Curții de la Viena în Transilvania (1740-1761)*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2002
- Schaser 2000 – Angelika Schaser, *Reformele iosefine în Transilvania și urmările lor în viața socială*. Traducere de Monica Vlaicu, Sibiu, Editura Hora, 2000

- Shore, Grba 2010 – Paul Shore, Milan Grba, "A Recently Identified Seventeenth Century Romanian Catechism in the British Library", în *Valahian Journal of Historical Studies*, 2010, 13, p. 7-10
- Suttner 2010 – Ernst Christoph Suttner, *Quellen zur Geschichte der Kirchenunionen des 16. bis 18. Jahrhunderts*, Freiburg, Institut für Ökumenische Studien der Universität Fraiburg Schweiz, 2010
- Sziklay 1983 – Sziklay László, "Les courants idéologiques et artistiques dans les publications de l'imprimerie Universitaire de Buda", în *Tipographia Universitatis Hungaricae Budaë, 1777-1848*, publié par Péter Király, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983
- Șincai 2005 – Gheorghe Șincai *Îndreptare către aritmetică Blaj – 1785*, București, 2005
- Veres 1931 – Veress, Andrei, *Bibliografia româno-ungară, 1473-1780*, I, București, 1931
- Zeman 1979 – Herbert Zeman, "Der Drucker – Verleger Joseph Ritter von Kurzböck und seine Bedeutung für österreichische Literatur des 18. Jahrhundert", în Zeman Herbert (Hrsg.), *Die österreichische Literatur. Ihr Profil an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert (1750–1830)*, Graz, 1979

Cuvinte-cheie: manual școlar, carte românească, tipografie, Transilvania, Monarhia Habsburgică
Key words: textbook, Romanian book, printing house, Transylvania, Hapsburg Monarchy

